

Mövzu 8: Körpəlik dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri
Plan

- 1. Körpəlik dövrünün ümumi səciyyəsi.***
- 2. Körpəliyin I mərhələsi: 2 aydan 1 yaşa qədər***
- 3. Körpəliyin II mərhələsi: 1 yaşdan 3 yaşa qədər***
- 4. Körpəyaşlı uşaqların psixi inkişafı üzrə pedaqoji işin təşkili istiqamətləri***

Ədəbiyyat:

1. Əmrahli L., N.Rzayeva, “Uşaq psixologiyası”, Bakı, 2010.
2. Əmrahli L. Məktəbə hazırlığın psixodiyagnostikasi, Bakı, nərgiz, 2006.
3. Ə.Ə.Qədirov, N.Xəlilov “Yaş psixologiyası”, Gəncə, 1999, (381s.)
4. N.Çələbiyev “Uşaq psixologiyası”, Bakı, 2005
5. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı., 1986
6. Əlizadə Ə.Ə. Təxəyyül. Bakı., 2006
7. .Qaralov Z.İ. Tərbiyə 3 cildə. Bakı., 2003
8. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı., ”Nurlan”, 2006
9. Валлон А. Развитие ребенка. М.: Гос.Изд. 1956
10. Венгер Л.А., Пилюгина З.Г. Воспитание сенсорной культуры ребенка. М.: Просвещение, 1988

Körpəlik dövrünün ümumi səciyyəsi.

Körpəlik dövrü 2 aylıqdan 3 yaşa qədər olan mərhələni əhatə edir. Uşaq psixologiyasında bu mərhələ I körpəlik - 2 aylıqdan 1 yaşa qədər və II körpəlik - 1 yaşdan 3 yaşa qədər olan dövrünü səciyyələndirilir. Bu mərhələnin ən səciyyəvi xüsusiyyəti orqanik (üzvi) və sosial həssaslıq arasında differensiasiyanın intensivləşməsidir. Belə ki, «Mən» təsəvvürünün yaranması ilə bağlı olaraq uşaq artıq

ətraf aləmə münasibətini aydınlaşdırmağa, bu münasibəti emosional sferadan iradi sferaya keçirməyə başlayır.

Orqanik (üzvi) və sosial həssaslığın birgə fəaliyyəti doğumdan sonra inkişafa başlayan psixi proseslərə şamil olunur. Onlar duyğuların, qavrayışın, təsəvvürlərin, hiss və emosiyaların tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Onun mahiyyəti ətrafda olan obyektlərin (insan, əşya və s.) uşağın psixikasında əks olunmasından ibarətdir. Bu təsirlər: isti, soyuq, bərklik, kobudluq, yumşaqlyq, rəng, işıq və s. halında ola bilər. Məhz belə həssaslıq sayəsində uşaq ətraf aləm haqqında ən müxtəlif informasiya alır. Müasir psixologiyada həssaslığın təsnifatında əsasən bu növlərdən bəhs olunur: *görmə həssaslığı, eşitmə həssaslığı, dadbilmə, iybilmə və toxunma (taktıl) həssaslığı*.

2. Körpəliyin I mərhələsi: 2 aydan 1 yaşa qədər

☞ İdrak proseslərinin inkişafı

Diqqətin inkişafı. Diqqət bütün psixi proseslərlə əlaqəli olmaqla onların həm ayrılıqda, həm də assosiativ inkişafını şərtləndirir. Bu baxımdan körpələrin diqqətinin inkişafı onların psixoloji inkişafının mühüm tərkib hissəsidir. 1 yaşa qədər uşaqların diqqətinin ən səciyyəvi cəhəti onun qeyri-ixtiyariliyidir.

3 aylıqdan başlayaraq xarici aləmə olan maraqla birgə diqqətin ixtiyari forması da inkişaf etməyə başlayır. 5-7 aylıqda uşaq artıq kifayət qədər hansısa obyektə bir müddət baxa bilmək imkanına malik olur. Əşyanı əlinə alır, sıxır, didişdirir, ağızına alır. Xüsusilə rəng, forma kimi sensor təsirlərə qarşı diqqət daha davamlı olur. Ona görə də uşaqlar üçün hazırlanmış paltar və oyuncaqlarda bu cəhəti diqqət mərkəzində saxlamaq lazım gəlir. İxtiyari diqqətin ilk elementlərinə 1 yaşın sonlarında təsadüf edilir.

Qavrayışın inkişafı. Qavrayışın həssaslıqdan əsas fərqi ondan ibarətdir ki, qavrama zamanı obyektin hansısa hissəsi haqqında deyil, bütövlükdə özü haqqında təəssürat yaranır. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti həssaslığı qavrayışın bir hissəsi hesab edirlər. Bu fikirlər ona əsaslanır ki, həssaslığın fizioloji mexanizmləri (reseptorlar, afferent-efferent sinirlər, baş beyin qabığının sensor və ilkin sahəsi) qavrayış prosesinin funksiyalaşmasını təmin edən fizioloji sistem elementləridir. Bununla yanaşı, qavrayış prosesinin funksiyalaşmasında baş beyin qabığının ikincili, yaxud integrativ sahəsi mühüm rol oynayır.

2 aydan 1 yaşa qədər uşaqların qavrayışından bəhs edərkən onun perseptiv xarakterinə daha geniş yer verilir. Yəni bu dövrdə uşaq ətraf aləmi əşyalarla qavrayır. Belə qavramanın təməli 2-4 aylığında qoyulur. Əlinə əşyanı alaraq gözlərini ona zilləyir, yaxud zilləməyə çalışır. 5-6 aylığında diqqətin belə cəmləşməsi kəmiyyətcə və keyfiyyətcə artır. Qavrayışın inkişafının əsas amili praktik fəaliyyət hesab olunur. Uşağın əşyalarla fəaliyyəti nə qədər geniş olursa, qavramanın intensivliyi də bir o qədər artmış olur.

Körpələrin ətraf aləmi qavramasında əsas rolu yaşlılar oynayır. Yaşlı bu sahədə uşaq üçün vasitəçidir. Ona görə də körpəlik dövründə onların aparıcı fəaliyyəti olan *intim-emosional ünsiyyət* tərzindən asılı olaraq ətraf aləmin qavranılması prosesi gedir. Bu mühüm cəhəti nəzərə alaraq yaşlılar əlverişli vasitəçi funksiyasını səmərəli şəkildə yerinə yetirməlidirlər.

1 yaşlı uşağın əşyaları fərqləndirməsi, onlarla mükəmməl davranışı inkişafın yüksək səviyyəsindən, o cümlədən qavrayışın mükəmməlliyindən xəbər verir. Psixologiyada 1-3 yaş mərhələsində aparıcı fəaliyyət növü kimi səciyyələndirilən əşyavi-manipulyativ fəaliyyət də məhz 1 yaşa qədər baş vermiş bu mükəmməl inkişafın nəticəsidir.

Hafizənin inkişafı. Hafizənin ontogenetik inkişafının ilk əlaməti şərti reflekslərin yaranması ilə əlaqələndirilir. Şərti reflekslər hələ birinci aydan formalaşmağa başlayır. Məsələn, ağlamanın dayanması, səsə, dada reaksiya və s.

Hafizənin ilkin mərhələsi- obyektlərin tanınmasıdır. Bu hadisə 4-5-ci aylara təsadüf edir. Əvvəlcə tanıma daha dar çevrəni: ana, ata və s. ailə üzvləri, qidalandığı obyekt, yataq, daim əhatəsində olduğu əşyalar və sairəni əhatə edir. Tanımada fasiləsizlik mühüm amildir. Əlaqəsizlik - uşaq hafizəsinin zəif xüsusiyyəti kimi 3-4 yaşa qədər davam edir. 1 yaşın sonuna yaxın hafizənin gizli inkişaf dövrü başlanır. O, yaxın bir-neçə həftə ərzində gördüyü obyektləri tanıya bilir. 1 yaşlı uşağın hafizəsi psixi proseslərin intensiv inkişafına imkan verir.

Nitqin inkişafı. Nitq idrak prosesi olmaqla uşağın normal psixi inkişafının vacib göstəricisidir. Bu inkişaf aşağıdakı ardıcılıqla baş verir:

⇒ Yenidoğulmuş uşaq səsə qarşı anadangəlmə reaksiyalara malikdir. Hələ həyatın ilk günlərində o, mızıltı, fisiltı, 3-4 həftəlikdə kəkələmə kimi səslər çıxarır.

⇒ 2-3 həftəlikdə eşitdiyi səsə qulaq asmağa başlayır. Körpənin çıxardığı bu ilk səslər nitqdən çox uzaq olub orqanik (üzvi) funksiyaların, xarici və daxili qıcıqların təsiri ilə yaranır.

⇒ 2-3 aylıqda səsə, onun emosional tonuna reaksiya verir. Yaşlının oxşamalarına qığıldı, lağ-luğ, sızıltıya bənzər səslərlə cavab verirlər.

⇒ Nitq səslərinin tələffüzü 2 aydan başlayır.

⇒ 3 aylıq uşaq onu səsləyən, oxşayan adamı gözləri ilə axtarır, qığıldayır, müxtəlif səslər çıxarır: “a”, “ı”, “o”, “u” və s.

⇒ 3-4 aylıqdan sonra körpənin çıxardığı səslər çoxsaylı, aydın olur. Bu onunla izah edilir ki, uşaq yaşlını təqlid etməyə başlayır. Belə təqlidçi kəkələmədə ifadə etdiyi səslərin, səs birləşmələrinin sayı artır. Bəzi uşaqlar “ma”, “an”, “da”, “də”, “ma-mə”, “də-də”, “pr..r.r”, “kr...r.r.xx” və s. kimi səsləri, hecaları aydın ifadə edirlər.

⇒ 5 aya qədər uşağın yaşlı ilə ünsiyyəti intim-emosional xarakterdə olub yaşlıdan eşitdiyi səslərin emosional “təhlilini” aparmaq bacarığına malikdir. Nitqin tonu, emosionallığı, ifadəsi bu ünsiyyətin məzmununu şərtləndirir. Səsləri, sadə hərəkətləri ifadə edən sözləri anlama imkanları artır. Nitqin ifadə tərzini ilə yaşlının ona münasibətini,

mehribançılığını, kobudluğunu müəyyən edə bilir. Bir-neçə dəqiqə ərzində nitqin ifadəsini dəyişməklə uşağı güldürmək və ağlatmaq mümkündür. Nitqdə artıq 10-dan 40-a qədər soz ehtiyatı olur. Lakin bu sozlərin heç də hamısı fəal olmur. Uşaq onların yalnız müəyyən bir qismini ifadə edə bilir. Digər sozlərin mənasını başa düşür, reaksiya verir. Onlar qeyri-fəal soz ehtiyatına daxildir.

⇒ 6-6,5 aylıq uşaq verilmiş suallara emosional ifadələrlə “cavab verir”.

⇒ 7-8 aylığında heçaları, bəzən də sadə birheccalı, ikiheccalı sozləri tələffüz edir. Əşyanı oxşar, əvəzləyici-simvolik sozlərlə adlandırır. Sozlərin həcmi artır. 8 ayda səsləri aydın qavrama-fonematik eşitmə bacarığı müşahidə olunur.

⇒ 9 aylığında nitqi anlama fəallaşır, danışıq imkanları genişlənir. Səslərin, nitqin təqlidçiliyi yeni mərhələyə qədəm qoyur. Eşitdiyi hər şeyi ifadə etməyə çalışır.

⇒ 11 aylıq uşağın lüğətində 5-dən 12-yə qədər fəal soz olur.

⇒ 12-13 aylığında sozlərin sayı 20-dən 45-ə çatır. Belə dinamik artım 1 yaşda uşağın dik yeriməsi sayəsində ətraf aləmlə tanışlıq imkanlarının da genişlənməsi ilə əlaqələndirilir.

Təfəkkürün inkişafı. Nitqin inkişafı təfəkkürün inkişafı ilə bilavasitə əlaqəli şəkildə gedir. Nitqində ifadə etdiyi hecalar, frazalar, soz və cümlələr məhz təfəkkürün məhsuludur. O, təsəvvürlərini, düşüdüklərini öz nitqində ifadə etməyə çalışır. Bu faktı da qeyd etmək vacibdir ki, nitq təfəkkürün inkişafını müşayiət edir. Yəni təfəkkürün inkişafı həmişə nitqin inkişafını qabaqlayır. Bu nöqtəyi-nəzərdən deyə bilərik ki, uşaqlarda təfəkkür hələ körpəlik dövründən formalaşmağa başlayır.

Emosional sferanın inkişafı

Körpəlik dövrünün başlanğıcında nəzərə çarpan ilk bitkin psixi hadisə “canlanma kompleksi”dir. Onların emosional aləminin hərəki təzahürünü “canlanma kompleksi”ndə görmək mümkündür. Psixologiyada həmin hadisə uşağın ana və digər bilavasitə təmasda olduğu insanlarla müntəzəm əlaqəsinin nəticəsi kimi izah olunur. “Canlanma kompleksi” uşağın ünsiyyət tələbatının necə ödənilməsini aydın təzahür etdirir. Uşaq mənfi və müsbət emosiyalarını: ağlama, gülümsəmə, sifətin və bədənin əzələ-sinir hərəkətləri və s. formalarla bildirir. Bir həftəlik uşağın sifətində təbəssüm ifadəsi müşahidə edilir. Bu və bu kimi emosiyalar tələbatların ödənilməsinə orqanizmin cavab reaksiyasının mimik ifadəsidir.

Anadangəlmə ünsiyyət tələbatı körpələrin emosional aləminin inkişafını şərtləndirən təbii amillərdəndir. Bu tələbat hələ çağalıq dövründə sosial məzmun almağa başlayır. Az bir zamanda, 2 aydan başlayaraq o, yaxın adamlarla ünsiyyətə olan tələbatını aydın təzahür etdirir. Onların mövcudluğuna, səsini, oxşamasına reaksiya verir. M.Lisinaya görə, anadan olandan bir-neçə günə qədər uşaq ünsiyyətdən mərhum olur. İki aya qədər yaşlı kommunikativ subyekt rolunu oynayır. Üçüncü mərhələ isə yaşlıların fərqləndirilməsi, doğmaların, yaxınların tanınması, həssaslığın artması ilə xarakterizə

olunur. Üç aylıqda uşaqlar hər hansı hərəkət etmək üçün yaşlının «icazəsini» («bəli, belə», «yox, belə olmaz») fərqləndirirlər.

Beş aydan başlayan dördüncü mərhələdə artıq yaşlı uşaq üçün bir neçə vəzifəni yerinə yetirən subyektə çevrilir. Ünsiyyətlə yanaşı uşaq əşyalara bələdləşmə imkanı əldə edir. Oturur, iməkləyir və nəhayət müxtəlif cisimlərə istinad edərək yeriməyə başlayır. O, artıq yaşlını ünsiyyət üçün tərəf müqabili kimi deyil, əşyavi-manipulyativ fəaliyyətin vasitəsi kimi qəbul edir. Öz həyatında yaşlının rolunu anlamağa başlayır. Bu, onunla izah olunur ki, uşaq əhatəsində olan insanlara seçici münasibətini kimisinə mənfi, kimisinə müsbət emosional hərəkətlərlə aydın təzahür etdirir. Psixoloqlar uşaqlarda 10 fundamental emosiyanın olduğunu bəyan edirlər.

1. Maraq-həyəcan	6. İkra
2. Sevinc	7. Nifrət
3. Təəccüb	8. Qorxu
4. Kədər - əzab	9. Utancaqlıq
5. Acıq	10. Günahkarlıq

Körpələr məhz «tanıdıqları», «sevdikləri», «qəbul etdikləri» obyektlərə, xüsusilə insanlara qarşı emosional reaksiya verirlər. Emosional təəssüratları körpələrin nitq səslərindən də ayırd etmək mümkündür. Bu səslər razılıq-narazılıq, qorxu-sevinc, nifrət-məhəbbət, ehtiyat və utancaqlıq hissələrini öyrənməyə imkan verir. Butun bunlar empatik hissələrə yol açır. Empatiya- digər insanların hiss və emosiyalarına qarşı emosional münasibətdir. Uşağın ilkin empatik reaksiyası da onun anaya sevgisi, orqanik (üzvi) qıcıqlayıcılara qarşı narazılığı, hiddəti, qorxusu və narahatlığıdır. Körpələrin empatik təcrübəsinin mükəmməlliyi ona yönəlmiş təriflərə verdiyi razılıq reaksiyaları, eləcə də aqressiv-inkaredici münasibəti: ağlaması, susqunluğu, qorxusu və s. hallardır. Psixologiyada psixikanın inkişafında diqqət mərkəzində saxlanmalı olan ən mühüm məsələlərdən biri də uşağın emosional sferasının, psixoloji sağlamlığının qorunması ilə əlaqələndirilir, çünki o, psixikanın digər psixi proseslərin normal inkişafını şərtləndirir.

Beləliklə, aydın olur ki, 1 yaşa qədər uşaqların psixikasının inkişafında mühüm irəliləyiş baş verir. Koqnitiv inkişafın bu ilkin mərhələsində bütün psixi proseslərin: duyğuların, qavrayışın, hafizənin, diqqətin, nitqin və təfəkkürün, o cümlədən haqqında bəhs etmədiyimiz təxəyyülün, iradi və emosional proseslərin şərti reflekslərlə tənzimlənən iradi formalarının əsası qoyulur.

Fiziki inkişafın əldə etdiyi uğur - dik yerimə uşağa ətraf aləmlə intensiv tanışlığa və onun dərkinə geniş imkanlar yaradır. Bu imkanlar, həmçinin özünütanımağa yol açır. Ümumilikdə körpə yaşlı uşaqların fəaliyyəti bələdləyici xarakterdə olub *sensomotor* –

bələdləyici hərəkətlər adlanır və yaşlıların hərəkətlərinə uyğunlaşdırılmış, vasitəli xarakter daşıyır.

Mənşəyi fiziki imkanlarla, tələbatlarla bağlı olan bu sosial həssaslığın əsasında fərdin özünüinkişaf tələbatı durur. A.Maslounun təbirincə, bu tələbat özü də postnetal mərhələdə differensiasiyaya uğrayaraq: *yaşamaq və stabillik, mənsubolma və məhəbbət, mahiyyət və etibarlılıq, öz potensialının realizasiyası* kimi tələbatlarla təzahür edir. Biz həmin tələbatları uşağın davranışında: *özünüdərkətmə və ətraf aləmi dərkətmə, ünsiyyət, özünəhörmət, pozitiv diqqət* və s. tələbatlar formasında müşahidə edə bilirik. Bütün bunlar körpəyaşlıların psixi aləmi haqqında aydın təsəvvürün yaranmasına imkan verir.

3. Körpəliyin II mərhələsi: 1 yaşdan 3 yaşa qədər

1-3 yaş dövründə uşağın idrak proseslərində ciddi keyfiyyət dəyişmələri yaranır. Uşağın intellektual aləmi onun əqli imkanlarının davamlı xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu əqli imkanları sayəsində uşaqda əqli və hərəkəti fəaliyyət üçün fərqli iş üslubu, fəaliyyət tərzini, qarşılıqlı problemlərin həlli üçün strategiyaların işlənməsi qaydası müəyyənənləşir. Körpələrə xas olan koqnitiv proseslər dedikdə isə qıcıqlayıcının reseptorlara təsir etdiyi andan başlayaraq onun üçün bilik formasıyla olan cavab reaksiyalarının hazırlanmasını və sensor informasiyanın işlənməsini təmin edən proseslər nəzərdə tutulur.

Dərkətmə - duyğulardan və qavrayışdan başlanır. Psixi inkişaf özünü qavramada daha aydın göstərir. Qavrayış yüksək seçici qabiliyyətə malikdir. Belə seçicilik digər idrak prosesləri üçün də səciyyəvi hesab olunur. Uşaq ətraf aləmin elementlərini fəaliyyət prosesində qavradığından onların sensor xarakteri qavramanın keyfiyyətini müəyyən edir. Bu baxımdan analizatorların normal fəaliyyəti duyğuların və qavrayışın birinci dərəcəli mexanizmini əmələ gətirir. Onun əsasında analizatorlar və onlar arasındakı müvəqqəti rabitələr durur.

Müntəzəm qurulan təlim-tərbiyə işi qavrayışın hərəkəti, məkan formalarını, hafizənin yaddasaxlama və yadasalma əməliyyatlarını davamlı edir. Təfəkkürdə obrazların ümümləşmiş formaları yaranır. Uşağın şəxsiyyətində ixtiyari meyillər əmələ gəlir. Maraqların ilkin formaları müşahidə olunur. Dərkətmə daha məzmunlu və dinamik inkişaf yolu tutur

İdrak proseslərinin intellektual zəmində inkişafı onların birgə fəaliyyətini təmin etməklə uşaqda ətraf aləmə ahəngdar yanaşma, onu obyektiv qavrama baxımından zəruridir. Odur ki, körpələrin əqli tərbiyəsində bu amil ciddi nəzərə alınaraq səmərəli və effektiv fəaliyyətin təşkilinə diqqət yetirilməlidir.

Psixoloji inkişaf ətraf aləmin belə dərkəti yolu ilə mümkündür, çünki oyanma və ləngimənin qarşılıqlı tənzimlənməsi duyğu analizatorlarının uyğunlaşmasından, onların funksional vəziyyətindən asılıdır. Göstərilən psixi hadisələr orqanizmin qıcıqlayıcılara

cavab reaksiyaları fonunda baş verir. L.Vıqotski bunu 3 mərhələyə bölərək hər birinin izahını verir.

Birinci mərhələ - orqanizmin ətraf aləmdən aldığı qıcığı qəbul etməsidir. O, şərti olaraq - hissi adlanır.

İkinci mərhələ - qıcığın daxili proseslərlə yenidən işlənməsi, yeni hərəkət üçün hazırlanmasıdır.

Üçüncü mərhələ - orqanizmin cavab hərəkətidir.

Bu proseslər arasında qarşılıqlı asılılıq var. Qavrama nəticəsində idrakın daha mükəmməl sahələri olan hafizə və təfəkkür inkişaf yolu tutur. Bu nəticələr ümumilikdə şəxsiyyətin inkişafına kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təsir göstərir.

Ətraf aləmə bələdləşmə. Uşağın ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibətinin məzmunu onun psixi inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu təsiri üç istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

- ✘ Hissi təsir: insan, əşya, təbiət elementi və s.
- ✘ Tərbiyəvi təsir: həvəsləndirici, ləngidici, yayındırıcı və s.
- ✘ İnkişafetdirici təsir: bələdləyici, perseptiv və intellektual əməliyyatlar.

Uşaq tərəfindən ətraf aləmin dərk edilən insanlar: ana, ata, digər ailə üzvləri, qohumlar, tanışlar, yaşlılar vasitəsilə, onlarla ünsiyyət prosesində, tədricən baş verir. Cisim və hadisələrin uşağa təqdim edilmə tərzini ətraf aləm haqqında yaradılan təəssüratların məzmununu müəyyən edir. L.S. Vıqotski məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda *fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin toxunulmazlığı zəminində psixoloji inkişaf* prinsipini vacib hesab edir. Bunun üçün o, tərbiyənin əsaslandığı norma və ideyaların məzmununa da xüsusi əhəmiyyət verərək bu sahədəki çatışmazlığı uşaqda ətraf aləm haqqında düzgün olmayan təəvvürlərin yaradılmasında görür.

Şəxsiyyətin inkişafı. Məktəbəqədər yaş mərhələsində, o cümlədən körpələrin ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibəti özünüdərk etmə prosesi ilə yanaşı olaraq baş verir. Yəni uşaq özünü bu əlaqələr zəminində dərk edir: **özünütanıma, özünəməxsusluq, özünüqiymətləndirmə, özünənəzarət.** Bu mərhələlərin hər birində uşağın ətraf aləmə münasibəti özünə olan münasibətlə ahəngdar olaraq dəyişir, yeni məzmun alır.

Tanıma. Körpələrdə müşahidə olunan ilk kamil əqli proses-tanımadır. Qavrayış imkanlarına əsaslanan tanıma özündə dərk edilən və dərk edilməyənləri fərqləndirmə xüsusiyyətlərini əks etdirir. Dərketmə prosesinə aid edilən psixi proseslər qavrama və informasiyanın işlənməsi ilə sıx bağlı olanlardır. Həmin proseslərə: duyğu, qavrayış, təəvvür, hafizə, təxəyyül, təfəkkür və nitq aiddir. Məhz bu proseslər sayəsində o ətraf aləm haqqında məlumatlar olaraq yenidən dərk etmə imkanlarına uyğun olaraq mənimsəyir. İnformasiyanın yenidən işlənməsi zamanı baş verən psixi hadisə, yəni intellektual fəaliyyət uşağın koqnitiv inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dərketmənin ilkin kamil mərhələsi - **özünütanımadır.** Bu mərhələ uşağın doğulduğu andan başlayaraq bədən üzvlərini adlandırmağa, onların vəzifələrini dərk etməyə qədər

davam edir. 1 yaşlı uşaqda özünütanıma prosesi sürətlənir. Öz hərəkətlərini imkanlarına görə ölçüb-biçməyə, öz-özünə hesabat verməyə başlayır. Dərketmə elementləri formalaşır. Başa düşür ki, o kimdir, hansı xüsusiyyətlərə malikdir, «yaxşıdır», «pisdir», «gözəldir», «çirkindir» və s. Ətrafdakıların ünsiyyətinə münasibət bildirir. Bu münasibətdə emosional hərəkətlərlə yanaşı nitq elementləri də iştirak edir.

Uşağın özünəməxsus olanları tanımasında və dərk etməsində, onlara bəslədiyi münasibətin davamlı olmasında vacib şərt əlaqələrin müntəzəmliyidir. Bu prosesdə uşağa məxsus olan əşya zənginliyi də mühüm rol oynayır. O, daha çox sensor əlamətləri ilə fərqlənən, istifadə əhəmiyyətini dərk etdiyi əşyalara meyl edir.

✍ Fəaliyyətin xarakteri

İnsanın fəaliyyəti onun yaş dövrü üçün xarakterik olan aparıcı fəaliyyətinin qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. Bu baxımdan 1-2 yaşlı uşaqların aparıcı fəaliyyəti *əşyavi-manipulyativ* fəaliyyətdir. 1 yaşa qədərki mərhələyə xas olan intim-emosional ünsiyyət öz yerini tamamilə yeni tələbatlarla tənzimlənən fəaliyyətə verir.

1 yaşa qədər müxtəlif əşyalarla apardığı manipulyativ fəaliyyət uşaqda həmin əşyaların ümumi cəhətləri haqqında «olar-olmaz» mahiyyəti daşıyan təsəvvürlər yaradır. O, yeriyərək ətraf aləm elementləri ilə müntəzəm əlaqələr qurur. 1 yaşlı uşaqların hərəkətləri daha çox özünə arxayınılığı ilə fərqlənir. Müstəqil hərəkət etmək cəhdi aydın müşahidə olunur. Lakin bu müstəqillik yaşlıdan asılılığı arxa plana keçirə bilmir. O, fəaliyyətdə həmişə özünün yaşlıdan asılı olduğunu hiss edir. Xüsusilə yeni hərəkət tərzini zərurəti ilə üzləşdikdə yaşlı-informatorsuz hərəkət etməkdə çətinlik çəkir. Ünsiyyət tərzinin düzgün qurulmaması, uşağa qarşı kobud münasibət – bu təbii hissləri onun əksi olanlarla asanlıqla əvəzləyə bilir. Müstəqillik cəhdi şübhə, qorxu, utancaqlıq, cəsarətsizlik kimi hisslərlə əvəzlənir. Elementar hərəkətlərin seçimində tərəddüd müşahidə olunur.

Uşaq fəaliyyətinin düzgün təşkili onun sevimli oyunları olan əşyavi oyunlarla həyata keçirilməsilə şərtlənir. Belə oyunlar uşağa ətraf aləm elementləri ilə yaxından tanışlıq, onların əlamət və xüsusiyyətlərini öyrənmə, onlarla davranış vərdişlərinə alışma imkanı verir.

Uşaq özünün görmə sahəsinin imkanlarına görə hərəkət edir. Ümumiyyətlə, körpəlik dövründə bütün reaksiyalar ətraf aləmlə zəif tanışlığa yönəlir. Bu tanışlığın xarakteri uşağın psixi imkanlarını da əks etdirir. Onun hər hansı fəaliyyəti mənimsəməsi həssaslıq səviyyəsi ilə əlaqəlidir. Ontogenezdə uşaq təfəkkürünün formalaşması onun tərəfindən cəmiyyətin təcrübəsini hər hansı yollarla mənimsəyə bilmə şəraitində mümkündür. Uşaq üçün münasibətdə olduğu əşya və hadisələrin məzmununu bilmək bu münasibətləri lazımi səviyyədə tənzimləmək üçün vacibdir. Bu sahədə sensor mütəşəkkilliyin təşkili mühüm şərtidir. Həmin prosesdə bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir.

✍ Koqnitiv inkişaf

Kiçik yaş dövrü 2 yaşdan 3 yaşa qədər olan mərhələni əhatə edir. Uşaq psixologiyasında bu dövr körpəliyin II mərhələsi kimi xarakterizə olunur.

Şərti reflekslərin sürətlə əmələ gəlməsi və sürətlə sönməsi, şərti ləngimənin gec yaranması, onun davamsızlığı kiçikyaşlıların ali sinir fəaliyyətinin xarakterik əlamətidir. Kiçik yaş dövründə psixi hadisələr hələ tamamlanmamış psixofizioloji reaksiyalarla tənzimlənir. Bu dövrdə şərti əlaqələrin möhkəmlənməsində təqlid və əlaqələrin müntəzəmliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hərəkət vərdişlərinin yaranması assosiativ əlaqələri də möhkəmləndirir. İdrak prosesləri təkmilləşərək *refleksiyanın* inkişafını da sürətləndirir.

Belə inkişaf zəminində reflektivliyin artması, uşağın fəallaşması, hərəkətlərini genişləndirməsi həm də əqli biliklərin dərinləşməsi üçün stimül verir. Göstərilənlər uşaqda yeni təcrübə, həyati hadisələr, bilik, bacarıq və vərdişlər haqqında təsəvvürlər əmələ gətirməklə yanaşı şəxsiyyətdə də ciddi keyfiyyət dəyişmələri yaradır. Yeni informasiyaların mənimsənilməsi, həyat enerjisinin yaradıcı istiqamətə yönəldilməsi üçün özünəinam, özünüistiqamətləndirmə və özünütənzimləmə maraqlarını artırır. Koqnitiv proseslər tamamilə məhsuldar fəaliyyətə hazır olur.

Koqnitiv imkanlara yiyələnmiş uşaq ətraf aləmi yalnız mexaniki olaraq nəzərdən keçirmir, diqqətini obyekt üzərində saxlayaraq onun sensor təhlilini aparır, özü üçün xoşagələnlər və gəlməyənlər, xeyirli və zərərli tərəflərini ayırd etməyə çalışır. Bütün bunlar 2 yaşın sonunda manipulyativ əməliyyatlar zamanı differensiasiyaedici ləngimə, təhlil-tərkib kimi mürəkkəb sayılan əqli proseslərə yol açır.

Göründüyü kimi, 2-3 yaşlı uşaq artıq sadə hissi təsəvvürlərə yiyələnmiş sosial varlıqdır. Onun baş beyin qabığına şərtsiz reflekslərlə əmələ gələn funksiyalar təkmilləşir. İdrak proseslərinin *ixtiyari elementləri* özünü göstərir. Hər şeydən əvvəl, *nitqi anlımanın* (fonetik eşitmə) və rəbitəli nitqin inkişaf səviyyəsi diqqətin iradi məzmununda inkişafı üçün zəmin yaradır. Uşaq öz fəaliyyətini iradi yönümdə tənzimləməyə cəhd göstərir. Söz siqnalları diqqətin hər hansı obyektə yönəlməsi üçün qıcıqlandırıcı rolunu oynaya bilir.

Bu dövrdə *hafizə prosesi olan tanıma ilə yanaşı xatırlamanın* da nisbətən mürəkkəb formaları yaranaraq qavramanı daha davamlı edir. Uşaq tanış əşyaların adını eşitdikdə onu axtarıb tapır. Bu prosesdə hisslər, instinktlər və intuisiya ilə yanaşı əqli nəticə də mühüm dərkətmə komponenti kimi çıxış edir. Hafizə əsasən qeyri-ixtiyari xarakterdə olduğundan uşaq qarşısına xüsusi yaddasaxlama məqsədi qoymur. Yalnız dördüncü yaşın əvvəllərində ixtiyari yaddasaxlama məhsuldar fəaliyyətin vəçib psixoloji şərtlərindən biri kimi təşəkkül tapır.

Şərti reflekslərin sürətlə dəyişən formaları təfəkkür proseslərinə zəmin yaradır. Uşaq üçüncü yaşın əvvəllərindən başlayaraq ətraf aləmi yalnız hissi əlamətlərinə görə deyil, mahiyyət baxımından tədqiq etməyə meyl göstərir. Bu prosesdə yaşlının istiqamətverici nəzarəti mühüm amildir. Uşaq da məhz onun göstərdiyi, izah etdiyi istiqamətdə, onun əmri ilə hərəkət etməyə çalışır. Belə fəaliyyət təqlidi xarakterə malikdir. Kiçik yaş

dövrü üçün səciyyəvi olan *əyani-obrazlı təfəkkür* özündə digər idrak proseslərinin: duyğu, qavrayış, hafizə və nitqin münasib qeyri-iradi formalarını birləşdirir. İdrak prosesləri arasındakı bu əlaqə uşağın fiziki, bioloji, yaş və fərdi-psixoloji cəhətlərinin birləşməsi kimi başa düşülməlidir.

Təfəkkürün ilkin forması - *məfhumdur*. Uşaq, əvvəlcə onun fərdi, sonra ümumi, məktəbəqədər yaşın sonunda isə konkret formalarına yiyələnir. Təfəkkürün təkmilləşməsi nitqin inkişafı ilə müşayiət olunur. Dördüncü yaşın əvvəllərindən başlayaraq *nitq* uşağın fəaliyyət imkanlarını daha da artırır. O, rollu oyunlara qoşulur.

Nitqin inkişafı. Psixologiyada 1-2 yaş dövründə nitqin inkişafı ilə bağlı mübahisəli fikirlər çoxdur. Bir çoxları bu dövrdə uşaq nitqinin inkişafını bioloji hadisə kimi izah edərək onu danışmaq dilindən ayırırlar. Əslində isə uşağın nitqi nəinki çağalıq və körpəlik, o cümlədən embrional və filogenetik inkişafı ilə sıx bağlıdır. Nitq prosesi həm də bioloji və psixoloji amillərlə sıx bağlı olub sosial mahiyyət daşıyır. Xüsusilə, uşağın etnik amillərlə birbaşa əlaqəsi olan ana dilində danışmağa alışdırılması onun psixoloji sağlamlığı və özünüdərk etməsi üçün çox vacibdir. Bu cəhəti əsas götürərək Y.Ş.Kərimov göstərir ki, ana dili vasitəsi ilə uşaq ətraf aləmi dərk edir. Bu dil uşaqların mənəvi tərbiyəsinə, estetik hisslərinə güclü təsir göstərir.

Nitqin formalaşması uşaq şəxsiyyətinin inkişafı ilə sıx bağlı olan bir prosesdir. Belə ki, körpəlik dövründə nitq elementlərinin yaranması uşaqda özünütanıma hissini gücləndirir. Məsələn, öz adını söyləyir. Bədən üzvlərini ya hecalarla, ya da bütövlükdə adlandırır. Nitqin semantik qavranılması onun özünə məxsus olan əşyalara: paltarlarına, yataq ləvazimatına və s. seçici münasibətinə imkan verir. O, sərbəst yeriyərək ətraf aləmlə tanışlığı intensiv davam etdirir. «Mən» təsəvvürünün əhatə dairəsi genişlənir. Bütövlükdə yaşadığı evi və bu evə yaxın olan canlı, cansız nə varsa hər bir şeyi əhatə edir.

Nitqin inkişafı uşağın hərəkəti fəallığı ilə paralel gedir. Duyğu, qavrayış, hafizə, diqqət, təfəkkür imkanlarının artması nitqdə öz əksini tapır. Körpələrlə ünsiyyət zamanı müxtəlif əşyalar, oyuncaqlar nitqin anlaşılıqlı olması üçün əsas vasitələrdən biridir. Çoxsaylı təkrarlar nəticəsində yaşlının əşyanı göstərərək tələffüz etdiyi sözlər uşaq tərəfindən daha asanlıqla mənimsənilir. Onunla əşya arasında emosional ünsiyyət daha möhkəm olur.

Belə rabitənin formalaşması əşyanın olduğu yerlə müraciətin intonasiyası ilə əlaqədar ümumi reaksiya kimi başlayır. Bu ümumilik adlandırılmış əşyanı axtarmaqda və onu tapmaqda ifadə olunur. Tədricən bu hərəkətlər nitqlə müşayiət olunur. Əvvəlcə hecalar birləşdirilir, sözlər söylənilir. Məsələn, «a-na», «də-də», «a-par». Sonra sözlər birləşdirilərək cümlələr ifadə olunur.

Bu imkanlar körpəliyin II mərhələsinin sonunda, yəni 3 yaşın başlanğıcında formalaşır. Uşağın söylədiyi ilk cümlələr mübtəda və xəbərdən ibarət olur. «Mənə ver», «Məni apar», «Onu ver» və s. İlk dəfə söylənilən sözlərlə onların fəal nitqə daxil

edilməsi 1 ilə qədər davam edir. Uşaq yalnız ikinci yaşın sonu, üçüncü yaşın əvvəllərində sadə fikrin ifadəsi imkanları əldə edir. 3 yaşlı uşaq artıq öz fikrini müstəqil şəkildə ifadə etmək imkanlarına malik olan fərddir.

Bu dövr həm də nitqi anlamanın ən məhsuldar mərhələsi olmaqla *verbal ünsiyyətin* potensial bazasına çevrilir. Həmyaşıdların qarşılıqlı təsiri idrak fəaliyyətini intensivləşdirir, mürəkkəb koqnitiv proseslərin formalaşmasına emosional zəmin yaradır.

Şəxsiyyətin inkişafı

Kiçikyaşlı uşaqların şəxsiyyətinin inkişafı onların ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibətləri zəminində baş verir. 2-3 yaşda əldə olunan imkanlar bu münasibətlərin sürətli inkişafı üçün əlverişlidir. Belə ki, 3 yaşlı uşaq uzun müddət əşyaya baxa bilir, diqqətini onun üzərində cəmləşdirir, cismi «tədqiq edir», onunla oynayır. Bu dövrdə *fərdi-əşyavi oyunlardan rollu oyunlara* hazırlıq başa çatır. Belə əlaqələr zəminində o, özünün də kimliyi haqqında təsəvvürlərə yiyələnir. Özünü, həmçinin, cinsi baxımdan fərqləndirir. Beləliklə, 3 yaşlı uşaq öz adını, cinsini, kimin övladı olmasını öyrənərək qənaətə gəlməyə başlayır ki, boyun artmasından, ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibətdən asılı olmayaraq eyni insan olaraq qalır. Uşağa aid olan əşyalar isə özünəməxsusluq hissini gücləndirir.

«Mən» təsəvvürün yaranması. Bu dövr sosial normalara yiyələnmənin geniş imkanları ilə diqqəti cəlb edir. 1,5 - 2,5 yaş mərhələsində özünütanıma prosesi mürəkkəbləşərək, xarici məzmandan daxili məzmunə keçir. Uşaq əşyaları yalnız xarici əlamətlərinə görə deyil, öz tələbatını ödəmək baxımından qiymətləndirir. Ona görə də bu dövr «özünəməxsusluq» kimi səciyyələndirilir. 1,5 yaşdan başlayaraq uşaq ailə üzvlərini, əşyaları tanıyaraq fərqləndirir. «Mən» təsəvvürün davamlı elementləri sadə formalarla üzə çıxır. 1-3 yaşlı uşaqlarda «mən» hələ məhdud xarakter daşıyır. Özlərinə aid olan əşyaları: paltar, oyuncaq və s. heç kimə vermək istəmirlər, yaxud öz valideynləri, qardaş və bacılarına kobud münasibətə qarşı müdafiəedici hərəkətlər nümayiş etdirirlər.

Uşağın özünəməxsus olanları tanıması və dərk etməsi, onlara bəslədiyi münasibətin davamlı olmasında vacib şərt, əlaqələrin müntəzəmliyidir. Bu prosesdə, həmçinin, uşağa məxsus olan əşya zənginliyi də mühüm rol oynayır. O, daha çox sensor əlamətləri ilə fərqlənən, istifadə əhəmiyyətini dərk etdiyi əşyalara meyl edir. 3 yaşa qədər artıq uşaqlar uzun müddət əşyaya baxa bilir, diqqətini onun üzərində cəmləşdirir, cismi «tədqiq edir», onunla oynayır. Belə əlaqələr zəminində uşaq özünün də kimliyi haqqında təsəvvürlərə yiyələnir, özünü, həmçinin, cinsi baxımdan fərqləndirir. Beləliklə, 3 yaşlı uşaq öz adını, cinsini, kimin övladı olmasını öyrənərək qənaətə gəlməyə başlayır ki, boyun artmasından, ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibətdən asılı olmayaraq eyni insan olaraq qalır. Uşağa aid olan əşyalar isə özünəməxsusluq hissini gücləndirir.

Ontogenezin üçüncü ilində **özünəhörmət** tələbatından irəli gələn eqoist hisslər uşaqda gördüyü hər şeyi özününkü hesab etmək meylı yaradır. O, öz davranışını, əsasən düşünülməmiş hərəkətlər üzərində, yaranmış situasiyanın oyatdığı hisslərin təsiri altında qurur. Uşağın davranışı artıq yaşlılar tərəfindən nəzarətin obyektinə çevrildiyindən tez-tez narazılıqla, tənbehlə üzləşir, cəzalanmamaq və ya böyüklərin rəğbətini qazanmaq üçün hisslərini tənzimləməyə məcbur olur. Özünəhörmət hissi formasını dəyişərək ləyaqət hissini elementləri hesabına zənginləşir. Ləyaqət hissini formalaşması müxtəlif sosial qruplarda birləşən insanların qarşılıqlı münasibətinin xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. O, hər şeydən əvvəl, milli xüsusiyyətlərlə şərtlənir.

Uşaqda müqayisə etmə bacarığının yaranması inkişafa güclü təsir göstərir. Bu isə materialların şüurlu şəkildə mənimsənilməsi əsasında baş verir. Ətraf aləm obyektlərinin şüurlu mənimsənilməsi bu obyektlərə uşağın münasibəti, nəticədə şəxsiyyət keyfiyyətlərinin təşəkkülü ilə şərtlənir.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibət ön planda durur. Bu münasibətlər sistemində insanlarla qurulan münasibətin rolu xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Çünki bu münasibət bütün insani hisslərin əsasında durur. Bu baxımdan psixoloqlar qarşılıqlı münasibətlərin nəticələrini ilk növbədə şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına təsirinə görə qiymətləndirirlər.

Yaşlılarla qarşılıqlı münasibətin xarakteri. Uşaq şəxsiyyətinin inkişafına yaşlının təsir imkanları bu dövrdə geniş olmaqla bu inkişafın sonrakı mərhələsində də əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Yaşlılarla ünsiyyətə tələbatın formalaşması göstəricisi kimi dörd meyar müəyyən edilmişdir: yaşlıya diqqət və maraq göstərmək, yaşlının təsirinə emosional münasibət, özünün nailiyyətlərini yaşlıya nümayiş etdirmək məqsədi ilə onun diqqətini cəlb etmək təşəbbüsü, yaşlının uşağa göstərdiyi münasibətə qarşı həssaslıq. Ümumiyyətlə, tələbatın formalaşması uşağın fəaliyyət növünün dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq keyfiyyətcə yeniləşir.

Uşaqlarda ailədən kənar adamlara qarşı münasibət davamsız olur. Ailə daxili münasibətlərin möhkəmliyi isə, ilk növbədə bu münasibətlərin müntəzəmliliyi ilə izah edilir. Məsələn, müxtəlif səbəblərdən öz valideynlərindən ayrı böyümüş uşaqlar onlara qarşı heç də səmimi, həssas ola bilmirlər. Bu münasibətlər fərdi emosiyalardan uzaq olub özündə yalnız bəşəri hisslərin və normaların məzmununu ifadə edir.

3 yaşlılarda bu bağlılığın məzmununu bir sıra amillərlə şərtlənir.

☞ Yaranan yeni tələbatların ödənilməsi şərti ön plana keçir. Bu tələbatlar kimin tərəfindən ödənilirsə, uşaq həmin adama qarşı daha həssas olur.

☞ Bu yaxınlıq yaşlıların pozitiv diqqətinin həcmi ilə ölçülür.

Yaşlıdan həmişə tərif, razılıq gözləyən uşaq var qüvvəsini bu diqqətin ödənilməsinə yönəldir. Əgər yaşlı uşağı onun iradəsi və marağı xaricində olan işlərə yönəldirsə, qarşılıqlı münasibətin məzmunundakı səmimiyyət pozulur. Bu hal bir neçə dəfə

təkrarlandıqda fəaliyyətə maraqsızlıq uğursuzluqla, səmimiyyətin pozulması ilə nəticələnir. Yaşlıya qarşı etimad hissi itir, frustrasiya əmələ gəlir.

Körpəlik yaşından başlayaraq uşaqda sosial həssaslığın əsasını qoyan ana-övlad münasibəti ən ülvi, nəcib, incə, emosional çarlara malikdir. Uşağın, eləcə də digər ailə üzvlərinə münasibəti: həssaslıq, qayğıkeşlik, səmimilik, mehribançılıq, xeyirxahlıq, cavabdehlik, məsuliyyət, borc kimi hisslərlə zəngindir. Həmçinin bu münasibətlərin əks tərəflərinə də ailə təcrübəsində kifayət qədər təsadüf edilir.

Yaşlılarla qarşılıqlı münasibətin xarakteri. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında yaşlılar mühitinin də rolu böyükdür. Uşaq mikroqruplarında aparılan təcrübələr göstərir ki, hər bir mikroqrup özünəməxsusluğu ilə digərlərindən fərqlənir. Ümumiyyətlə, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla komplektləşmiş qruplar nəinki özündə cins, yaş xüsusiyyətlərini, eləcə də uşağın mənsub olduğu sosial təbəqənin, yaşadığı regionun, onu əhatə edən mühitin mədəni dəyərlərini, eyni zamanda «mən» haqqında təxəyyül elementlərini ifadə edir. Uşağın yaşlılarla həssas münasibəti bir sıra şərtlərlə səciyyələnir.

Məktəbəqədər yaşın sonuna qədər uşaq öz yaşına şəxsiyyət kimi yanaşa bilmir. Yaşlı onun üçün öz maraqlarını reallaşdırmaqdan ötrü vasitədir. Əgər həmyaşdı bu tələbin ödənilməsi üçün işə yaramırsa, tərəf müqabili kimi öz əhəmiyyətini itirir. Onun üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əşyalarla müqayisədə arxa plana keçir. Asanlıqla onunla ünsiyyətdən imtina edilir. Yalnız məktəbəqədər yaşın sonunda yaşlılara qarşı şüurlu əxlaqi münasibət özünü göstərir.

Onu yaşlılarla münasibətə **özünüreallaşdırma** tələbatı sövq edir. 3 yaşa qədər yalnız fərdi qaydada oynayan uşaq 3 yaşda rollu oyunlara can atır. Bu oyunlarda onun tərəf-müqabili yaşlıdır. Yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlərdə, hər şeydən əvvəl, cinsi fərqlər özünü göstərir. Oğlan və qızlar arasında dostluq hallarına da kifayət qədər rast gəlmək olur. Səbəbi: oğlan iradi cəhətdən zəifdir, həmcinsləri arasında özünü təsdiq edə bilmir; onların ailəvi dostluğu var, bir-biri ilə həyatı təəssüratlarla bağlıdırlar; qız ailədə oğlan uşaqları arasında böyüyür, həmcinsləri ilə ünsiyyət təcrübəsinə malik deyil.

Əşyalara və təbiətə münasibət. İnsan şəxsiyyətini digər canlılardan fərqləndirən başlıca cəhət onların insanlarla yanaşı təbiətlə bağlılığıdır. Uşaq fəaliyyəti yalnız insanlarla deyil, əşyalarla, təbiətlə də yeni münasibətin yaranmasını zəruri edir. Kiçikyaşlılarda elə əşyalara və oyuncaqlara maraq oyanır ki, yaşlılar həmin obyektə xüsusi diqqətlə yanaşmış olsunlar; ondan istifadə qaydalarını bilsinlər; oyun üçün əhəmiyyət kəsb etsin.

2-3 yaşlı uşaqlarda əşyalara, təbiət elementlərinə münasibət də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onları əhatə edən əşyaları, təbiət elementlərini mahiyyətinə görə deyil, sensor əlamətlərinə görə fərqləndirir və qiymətləndirirlər. Rəngli, hərəkətli, səsli obyektlərə xüsusi diqqət yetirirlər.

Uşaq psixologiyasının məhdud cəhətləri obyektlərlə davranışın əxlaqi tələblər əsasında qurulmasına imkan vermir. Məsələn, yaşlının köməyi olmadan əşyanın mahiyyətini düzgün dərk edə bilmir, yeni obyektlər haqqında onun xarici əlamətləri əsasında rəy söyləyirlər. Bu zaman yanlışlığa yol vermə ehtimalı xeyli artmış olur. Eləcə də müxtəlif cinsli obyektlərin fərqləndirilməsi, ictimai həyat hadisələrinin epizodik, situativ şərtlərlə deyil, mahiyyət baxımından dərki də onlar üçün çətinidir. Ontogenetik inkişafın qanunauyğunluqları ilə tərbiyə mühiti arasında məzmun eyniliyi yaratmaqla göstərilən problemləri uğurla həll etmək mümkündür. Bu halda hissi təcrübədə yeni-yeni imkanlar yaranır. 3 yaşdan başlayaraq əşyaları rənginə, səsinə, formasına, ölçüsünə, oynamaq üçün əlverişliliyinə görə fərqləndirir, qruplaşdırırlar.

Emosional təcrübənin yaranması. Məktəbəqədər yaşlıların obrazlar, təsəvvür və hərəkətlər haqqında anlayışlarının məzmunu onların həyat təcrübəsini üstələyir. Ontogenezin ilk dövrlərindən başlayaraq mimik, pantomimik təssuratlar, emosional təcrübə yaranmağa başlayır. Bir çox psixoloji mənbələrdə emosional təcrübənin zənginliyi uşağın həyat təcrübəsi, onu əhatə edən insanların emosional aləminin zənginliyi ilə əlaqələndirilir. Son illərin tədqiqatlarında bu amillərə «fərdi gen», «irsi gen», «genetik hafizə», «şüuraltı» və s. kimi fenomenlər də əlavə edilməkdədir. Odur ki, uşağın emosional təcrübəsinin inkişafı və tərbiyəsi onun fərdi imkanlarına müvafiq qurulmalıdır.

Uşağın emosional təcrübəsi «mən» obrazdan kənara çıxıb bilmir. Özü haqqında təsəvvür edə bilmədiklərini başqalarına şamil etmək onlar üçün çətinidir. Bununla belə, hərəkətlərin emosional xarakterini hiss etmək və qavramaq, münasibət bildirmək, fikir söyləmək imkanına malikdirlər. Bədii əsərlərin, cizgi film qəhrəmanlarının xarakterini, yaşlı və yaşlıların rəftar və münasibətlərini təhlil edir, tənqidi fikirlər söyləyirlər: «pisdir», «yaxşıdır», «gözəldir», «çirkindir», «qorxuludur», «ağıllıdır» və s.

4. Körpəyaşlı uşaqların psixi inkişafı üzrə pedaqoji işin təşkilati istiqamətləri ***☞ Hissi dərk etmə prosesində müstəqilliyə alışdırılma***

Kiçikyaşlı uşaqların dərk etmə fəaliyyətinin effektivliyi ilk növbədə onların müstəqil fəaliyyətə alışdırılması ilə şərtlənir. Bir çox psixoloqlar müstəqilliyi şəxsiyyətin davranış tərzini, müstəqil fəaliyyət vərdislərinə yiyələnmə bacarığı, bir sözlə, hərəkəti fəallığı ilə əlaqələndirirlər. Əslində, müstəqillik olduqca mürəkkəb psixoloji amillərlə bağlıdır. Burada müstəqilliyin hissi təcrübə ilə bağlılığı dedikdə uşağın oyun, əmək və təlim fəaliyyətinə qoşulması, biliklərə, vərdiş və bacarıqlara həvəslə yiyələnməsi, özünü-inkişaf və özünü-reallaşdırma tələbatlarını ödəmə bacarığı nəzərdə tutulur. Bütün bunlar isə fəal fəaliyyət zəminində hissi təcrübənin yaranması yolu ilə reallaşır.

Psixologiyada müstəqillik heç də hərəkəti fəallıq kimi qəbul edilmir. Onun xüsusi psixoloji ölçüləri var. Bu ölçülərə:

- ✓ fikri fəaliyyət elementləri və fikri motivasiya;

- ✓ sosial və təlim motivləri;
- ✓ hərəkət planının qurulması və icrası;
- ✓ fəaliyyət növlərinin bir-birinə modifikasiyası bacarığı;
- ✓ oyun vasitələrinin seçilməsi və oyun süjetinin qurulması;
- ✓ seçici hafizə, məntiqi təfəkkür, yaradıcı təxəyyül və fantaziya aid edilir.

Müstəqillik özünü əqli və fiziki formada göstərir. 3 yaşa qədər hərəkəti, 4-6 yaşda əqli-hərəkəti müstəqillik üstünlük təşkil edir. Uşağın hərəkəti fəallığı onun əldə etdiyi hissi təcrübənin məzmununa uyğun gəlir. Əqli fəallığın, müstəqil düşünmə və müstəqil fəaliyyət göstərmə bacarığının inkişafına fəaliyyət zamanı yaradılan **problem-situasiyanın həlli şərti** mühüm rol oynayır. Belə süni tərbiyəvi şəraitə nəzarət imkanları da genişdir. Onun həm planlaşdırılması, həm gedişi, həm də nəticəsi xüsusi psixoloji ölçülərə cavab verir. Fəaliyyətin hansısa çərçivəyə salınması da yolverilməzdir. Bu halda uşaq həvəssiz olur, müstəqil seçim imkanları minimuma enir.

Müstəqillikdə bir-biri ilə şərtlənən iki meyl var: **təvazökarlıq və egoizm**. Onların hər ikisi tərbiyə işinin düzgün qurulmaması, eyni zamanda uşağın fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq əmələ gəlir. Məktəbəqədər yaşlıların müstəqilliyi yaradıcı fəaliyyət üçün də iradi mənbədir. Yaradıcı qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsində iki mühüm şərtin gözlənilməsi vacibdir.

Birincisi. Uşaqlara öz qüvvəsini düzgün bölüşdürmək, fiziki imkanlarına müvafiq iş və tapşırıqları yerinə yetirmək, müstəqillik öyrədilir. Hərəkətlərin icra tərzini fəaliyyət fonunda, sadə elementlərlə mənimsədilir.

İkincisi. Müstəqil hərəkət elementlərinin öyrədilməsində forma bütövlüyü, müntəzəmlik və vahidlik prinsipi gözlənilir.

Şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesində tərbiyənin vasitələrindən biri də - emosional və əqli proseslərin qarşılıqlı əlaqəsinin reallaşdırılmasıdır. Harmonik inkişaf emosional və intellektual inkişafın uyğunluğunu tələb edir. Bu tələb ödənilmədikdə inkişafda hansısa tərəf önə çıxır, digər tərəf ləngiyir. Ona görə də hissi təcrübənin yaranmasında xüsusi tərbiyə modellərindən istifadə etmək, onların fərdlər və qruplar üçün əverişli variantlarını seçmək səmərəli nəticələr verir. Müstəqil fəaliyyətə alışdırma prosesi bir neçə mərhələdə qurulur. Burada söhbət 2-3 yaş mərhələsində sensor tərbiyənin nəticəsi olaraq uşağın əldə edə biləcəyi imkanlardan gedir.

Hissi dərkətmə ətraf aləmin bir sıra təsirləri və yaşlılar tərəfindən öyrədilən müxtəlif vasitələrin köməyi ilə inkişaf edir. Obyektlərin yalnız xarici əlamətləri deyil, bütün xüsusiyyətləri tam mənası ilə bu prosesin iştirakçısı olur. Uşaq psixologiyasını maraqlandıran da dərkətmənin bu səviyyəsidir. İnkişafın belə yüksək göstəricisi məktəbəqədər yaşın yuxarı mərhələləri üçün xasdır. Bununla belə xüsusi qabiliyyətə malik olan kiçik yaşlılarda da dərkətmənin təkmil səviyyəsi ilə rastlaşmaq mümkündür.

Uşağa əşyanın sensor əlamətləri öyrədilərkən onun dəqiq mənimsənilməsi üçün tanışlıq prosesinin nitqlə müşayiət olunması, söz və cümlələrin aydın tələffüzü, emosi-

onal ifadə vasitələrindən istifadə, oxşar obyektlərlə müqayisə edilməsi səmərəli nəticələr verir. Pedaqoqun iş ustalığı, fərdi yanaşma tərz, uşağın maraq və qabiliyyətləri də bu səmərəliliyi artıran göstəricilərdir.

Hissi təəssüratlar genişləndikcə uşaq özünüinkışafın yeni-yeni imkanlarına yiyələnir, yeni fəaliyyət təcrübəsi əldə edir. Təbiyədə humanizm prinsipi gözlənilədikdə inkişaf dinamik formada gedir. Uşaq özünün fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini sosial mühitə uyğunlaşdırmağa müvəffəq olur. Əks halda o, təşəbbüskar, yaradıcı, müstəqil ola bilmir, müşahidəçi mövqeyi tutur. Uşağa humanist yanaşma, bir çoxlarının təsəvvür etdiyi kimi, heç də psixi inkişafın başlı-başına buraxılması deyil, əksinə, bu prosesə yeni tələb və qaydalarla yanaşılma kimi başa düşülməlidir. Digər tərəfdən, hissi təbiyənin vaxtında başlanması və düzgün təşkili uşağın əqli imkanlarını genişləndirir, qabiliyyətlərin inkişafına güclü təkan verir.

Hissi təbiyə işi müxtəlif istiqamətdə qurulur. Bu istiqamətlər uşağa təqdim olunan obyekt və hadisələrin hissi əlamətlərinə görə müəyyənləşdirilir. Onlardan asılı olaraq hissi təbiyə: *rəng, forma, ölçü, həcm, hərəkət* və s. haqqında biliklərin verilməsinə xidmət edir.

Hissi təbiyə işi sadə göründüyü qədər də mürəkkəbdir. Belə ki, uşaq ətraf aləmlə tanışlığa özünüinkışaf tələbatı ilə bağlı olaraq bütün varlığı ilə can atır. Qarşılaşdığı şeylərin mahiyyətini, əhəmiyyət və zərərini öyrənmək, anlaşılmazlığı dəf etmək üçün çoxsaylı suallar verir. Ona göstərilən kömək zamanı uşağın yaş tələbləri, maraq və meylləri, təbiyənin vəzifələri, situasiya və s. amillər nəzərə alınmadıqda nəticələr səmərəli olmur. Belə perseptiv qavrama dərkətmə imkanlarını artırır. İnkişafətdirici təsir son nəticədə özünü dərkətmənin məzmununda göstərir.

Məqsədyönlü perseptiv fəaliyyət aşağıdakı prinsiplər əsasında baş verir:

- Erkən yaş dövrünə xas olan hissi təbiyənin zənginləşməsi və təkmilləşməsi. Əşyalar aləminə bələdləşmə. Rəng, forma, ölçü, hərəkət, zaman, məkan anlayışları ilə yanaşı nitqi anlamanın və məntiqi tərəkürün inkişafı;

- Hissi dərkətmənin inkişafını şərtləndirən sensor biliklərin müxtəlif fəaliyyət növlərinə tətbiq edilməsi. Bu fəaliyyət prosesində obyektlərin xassə və keyfiyyətlərini fərqləndirərək təhlilətmə bacarığının inkişafı;

- Ətraf aləm haqqında ümumiləşmiş biliklərin verilməsi. Müxtəlif xassə və keyfiyyətlərə malik olan mürəkkəb obyektlərin sadə formaları ilə tanışlıq. Uşağın nitqi anlama, qavrama, tərəkür imkanlarının nəzərə alınması. Bu zəmində onlarda zəngin hissi təcrübənin yaranması;

- Obyektlərin xassə və keyfiyyətləri haqqında «*tədrici mürəkkəbləşdirmə*» prinsipi əsasında təəssüratlar formalaşdırmaq. Əvvəlki təsəvvürlərlə yeni biliklər arasında sintez yaratmaq, müqayisə və fərqləndirmə bacarığının inkişafı;

- Öz biliklərindən qavrama və dərkətmə materialı kimi istifadə təcrübəsinin yaradılması. Mənimsəmiş olduğu qərarlar toplusuna, sensor etalonlara seçici yanaşma.

Keçmiş təcrübəni yeni fəaliyyət prosesinə tətbiq etmə bacarığının, köhnə vərdişlər zəminində yeni vərdişlərin yaradılması.

Sensor tərbiyənin mahiyyəti uşaqlarda sensor proseslərin məqsədəyönəlişliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bu prosesdə qoyulmuş şərtlər gözlənilərsə, uşağın həyat fəaliyyəti boyu sensor təcrübənin zənginləşməsi, emosional-iradi sferanın genişlənməsi və müsbət emosiyaların formalaşması, özünüdərk etmə, özünüinkışaf komponentlərinin möhkəmlənməsi, sosial motivlərin, ətraf aləmə humanist münasibətin yaranması prosesi gedir.

☞ Perseptiv fəaliyyətin təşkilinə verilən tələblər

Hələ 3 aydan başlayaraq uşaqda hissi-perseptiv - manipulyativ fəaliyyət elementləri müşahidə olunur. Onlar əlinə keçən hər şeyi tutmağa çalışır, barmaqları ilə didişdirir, cırmaqlayır, ağızına aparırlar. **Bu, bələdləyici – manipulyativ fəaliyyətdir.** Əllərin hərəkəti perseptiv fəaliyyətdə (hissi qavramada) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu hərəkəti izləməklə uşağın təkmilləşmiş əqli imkanlarını müəyyən etmək mümkündür.

Perseptiv fəaliyyət perseptiv qavramaya, o da öz növbəsində dərk etməyə yol açır. Bu proses hissi tərbiyə zəminində həyata keçirilir. Uşağın *hissi tərbiyəsinin* müvəffəqiyyəti onun hissi təsəvvürlərinin zənginliyi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Bu amil əşyaların müqayisə imkanlarını artırır. Zənginlik heç də oyunlarda, əyləncələrdə istifadə edilən əyaniliklərin say çoxluğu kimi başa düşülməməlidir. Uşaq perseptiv təcrübəyə sistemli təşkil olunmuş oyun prosesində yiyələnir. Bu proses *müərrəd təfəkkürdən - məntiqi təfəkkürə* prinsipi əsasında qurulur. Bu halda mənimsəmə səviyyəsi artır.

Sensor etalonların öyrədilməsi heç də əşyaların bu və digər əlamətlərinin mexaniki yadda saxlanması deyil, onun praktik fəaliyyətə tətbiqi imkanlarının yaradılmasıdır. Belə mənimsəmə rəng, forma, ölçü etalonları üzərində qruplaşdırma, ümumiləşdirmə, təsnifləşdirmə kimi mürəkkəb xarakterli praktik əməliyyatları yerinə yetirmək üçün vacibdir. Nəticədə isə koqnitiv imkanlar artır, intellektual fəaliyyət üçün əqli-praktik vərdişlər yaranır. Uşağın əxlaqi, əmək, fiziki və estetik tərbiyəsinin əsasında da hissi tərbiyə durur.

Təcrübə göstərir ki, bir sıra hallarda pedaqoji prosesdə kiçik yaş dövrünün imkanları düzgün qiymətləndirilmir. Uşağa bir-neçə hissi etalonun öyrədilməsi qənaətbəxş hesab olunur. Baxmayaraq ki, onun fiziki imkanları psixikanın inkişaf səviyyəsinə adekvat olmur, əslində, kiçik yaşlı fəaliyyətə tətbiq edə bilmir. Yəni ***kiçik yaşlı uşaq görün-düyündən daha ağıllıdır.*** Ona görə də pedaqoji prosesdə uşağa yalnız hissi etalonları öyrətməklə kifayətlənmək olmaz. Uşaq həmçinin bu etalonlar üzərində çoxsaylı sadə əməliyyatlar aparmağa alışdırılmalıdır. Belə təcrübə onun psixi aləmində ciddi keyfiyyət dəyişmələri yaratmağa qabildir. Kiçikyaşlılarla aparılan hissi tərbiyə işi ümumilikdə ***bələdləyici – əşyavi fəaliyyət*** mahiyyəti daşmalıdır.

Kiçikyaşlıların hissi tərbiyəsində yanlış yanaşmalardan biri də onlara rəng anlayışlarının öyrədilməsilə bağlıdır. Məsələn, təcrübədən məlumdur ki, bir çox metodistlər 2-3 yaşlı uşağa yalnız 3 rəngin öyrədilməli olduğu qənaətinədəirlər. Bu rənglər yalnız sarı, qırmızı, yaşıl (yaxud, göy) ola bilər. Metodik ədəbiyyatlarda problemin belə qoyuluşu tərbiyə işinin elmi təşkilinin effektivliyini şübhə altına alır. Belə yanaşma müasir tərbiyə prinsiplərinə tamamilə zidd olmaqla yanaşı tərbiyə alanın və tərbiyə verənin imkanlarını, maraqlarını məhdudlaşdırır.

Uşaqda müqayisəetmə bacarığının yaranması inkişafa güclü təsir göstərir. Bu isə materialların şüurlu şəkildə mənimsənilməsi əsasında baş verir. Ətraf aləm obyektlərinin şüurlu mənimsənilməsi bu obyektlərə uşağın mənəvi münasibəti, mənəvi keyfiyyətlərin və şəxsiyyətin formalaşması ilə nəticələnir.

Bəzən məktəbəqədər yaşın sonunda belə uşağın hissi təcrübəsi yaş tələbləri səviyyəsindən aşağı olur. Bunun səbəbi hissi tərbiyədə yol verilən nöqsanlarla izah edilir. Həmin nöqsanlar hələ körpəlikdən başlayaraq bir sıra psixoloji tələblərin gözlənilməsi yolu ilə islah oluna bilər:

↳ hissi tərbiyənin mühüm vasitələri olan müşahidə, izahetmə, qavrama fəaliyyətini düzgün qurmaq, obyektlərin qavranılmasında müxtəlif hiss orqanlarının qarşılıqlı iştirakını təmin etmək, dərk etmə prosesinə müxtəlif reseptorların daxil edilməsi ilə qavrama səviyyəsini yüksəltmək;

↳ qavrama prosesində II signal sisteminin fəal iştirakını təmin etmək;

↳ müşahidə prosesində «mücərrəddən-konkretə» prinsipini gözləyərək, uşaqda bitkin, anlaşılıq təsəvvür yaratmaq, mexaniki hafizənin öləri nəticələri ilə kifayətlənməyib onun seçici formalarının təfəkkürlə bağlı tərəflərinə üstünlük vermək;

↳ verilən məlumatları ümumiləşdirmək, məktəbəqədər yaşda sillogizm elementlərinin zəif inkişafını nəzərə alaraq induksiya və deduksiya əməliyyatlarını həyata keçirən müxtəlif sensor əməliyyatlara nəzarət etmək bacarığı öyrətmək;

↳ uşağın ətraf aləmə marağını şərtləndirən məsələlərdən biri olan keçmiş və yeni təcrübə arasında assosiativ əlaqənin yaradılması problemini müvəffəqiyyətlə həll etmək və s.

↳ Körpələrin psixi inkişafında oyunların rolu

Uşaq doğulduğu andan öyrənməyə hazır olur. Əhatəsində olduğu dünyanı anlamaq üçün bütün hiss orqanlarından istifadə edir. Körpələr qidalanmadan tutmuş çimməyə qədər hər şeydən həzz alırlar. Körpələr oyunu təlimdən fərqləndirmədiklərindən nəyi yalnız məmnunluq, nəyi təlim üçün etdiklərinin də fərqi deyillər. Oyun uşaqlardan ötrü məmnunluqdan daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Oyun - yeninin əsasının qoyulduğu və özü üçün, məsələn, «Mən»in qurtararaq «qeyri-Mən»in başladığı dünyadır. Oyun – onların orqanizmini və hiss orqanlarını, təfəkkürünü və sosial təcrübəsini stimullaşdırır.

Uşaq müxtəlif yollarla dünyada nəyin necə baş verdiyini öyrənməyi sınaqdan keçirir. Əgər maraqlandıqlarını edə bilmirsə, mütəəssir olur. Uğursuzluq onu cəhd göstərdiklərinə nail olmağa sövq edir. Son nəticədə, bunu yerinə yetirmək iqtidarında olduqda qürur hissi keçirir - «Bunu mən özüm etmişəm!» Bu, sonrakı təlim üçün ən yaxşı stimuldur.

Yaşlı (valideyn) uşağın oyunları üçün ən yaxşı köməkçidir. Onun bədəni körpələr üçün gimnastik alətdir. Yaşlının əzələləri onun əzələlərini tamamlayır. Ona görə də təklikdə edə bilmədiyi çox şeyləri yaşlı ilə birgə edə bilir. Beləliklə də, tədricən uşaqda əhatəsində olduğu aləmi və əşyaları tanımaq üçün tələbatlar, arzular yaranır. Bunun üçün uşağa müxtəlif rəngli, formalı, çəki və fakturalı əşyalar gərək olur.

Adi məişət əşyaları xüsusi cəlbediciliyə malikdir. Həyatın birinci ilində uşağı artıq tanış olduqlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməyən əşyalar maraqlandırır. Tanıdığı əşyalara nəzərə çarpmayan dəyişmələrin edilməsi tanış olduqları və olmadıqları arasındakı kiçik fərqləri görməyə kömək edir. İməkləməyə başlayan kimi yeni dünyaların axtarışına və zəbt olunmasına üz tutur. Hər şeyə maraq göstərir. Yalnız qısa müddətə diqqətini mərkəzləşdirmək bacarığına yiyələnərək bir an belə dayanmır, bir məşğuliyyətdən digərinə keçir. Yorulmadan, cisimlərin özlərini necə apardıqlarını aydınlaşdırmaq üçün sındırır, atır, sürüyür, suya tullayır, yaxud tərpədir. Əşyaları ağızına yerləşdirməklə öyrənir. Tədqiqatçılığa oxşar tərzdə onların xassələri üzərində müşahidə aparır. Şəxsi müşahidələr əsasında cisimlərin forması, xarici görünüşü və ölçüləri haqqında uşaqda təsəvvürlər yaranır. Ona görə də uşağın əli çatan şeylərə diqqətlə yanaşmaq lazım gəlir.

Təxminən səkkiz aylığında körpə əşyaların, hətta görünmədikləri halda belə mövcud olduğunu anlamağa başlayır. Bu anlayış «əşyanın daimiliyi» adlanır. Əgər kiçik bir oyuncağı parçanın altına qoyaraq gizlətsək səkkiz aylıq körpə onu tapmaq üçün bu parçanı qaldıracaq. Halbuki o, üç aylığında bunu edə bilməzdi. Belə bacarıqlar uşaqlarla müxtəlif xarakterli əşyavi oyunların təşkilinə imkan verir.

Qeyd edildiyi kimi, 1 yaşa qədər körpələrin əsas fəaliyyəti **yaşlılarla intim-emosional ünsiyyətdir**. Bu fəaliyyət fonunda onlarla sadə oyunların təşkili psixikanın dinamik inşafını şərtləndirən təsirli vasitələrdəndir. Körpəyaşlı uşaqlarla təşkil olunan oyunlar əşyalarla həyata keçirilir. Belə oyun prosesində uşağa diqqətini yönəltmək, baxışlarını koordinasiya etmək, bədənin hərəkətini tənzimləmək, əşyalara doğru hərəkət cəhdinə alışma və s. kimi sadə hərəkət elementləri, dərk etmə vərdişləri öyrədilir. Belə hissi təcrübə zəminində uşaqda qeyri-ixtiyari diqqətə paralel olaraq ixtiyari diqqət də inkişaf edir. Sensor əlamətlər, onların ümumiləşdirilməsi, qruplaşdırılması, təsnifləşdirilməsi sahəsində ilk təəssüratlar əmələ gəlir. Ən başlıcası isə ünsiyyət mədəniyyətinin, ətraf aləmə müsbət emosional münasibətin, empatiyanın əsası qoyulur.